



## Zümrüd ƏLİZADƏ

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Akademiyasının  
"Mülki hüquq və mülki proses" kafedrasının müəllimi,  
BDU-nun Hüquq fakültəsinin "İnsan hüquqları və  
İnformasiya hüququ" UNESCO kafedrasının müəllimi*

# İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİNDƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

**Açar sözlər:** İkt və insan hüquqları, sosial media sahəsində hüquqlar, Data Mining, məxfilik mövzusu, "şəxsi məlumatlar ekosistemi".

**Ключевые слова:** ИКТ и права человека, права социальных сетей, интеллектуальный анализ данных, вопросы конфиденциальности, «экосистема персональных данных»

**Key words:** ICT and human rights, social media rights, Data Mining, privacy issues, "personal data ecosystem".

**İKT** -nin son onilliklər ərzində sürətli inkişafı nəticəsində cəmiyyətdə gedən rəqəmsal transformasiyanın şahidi oluruq. Dünya üzrə iqtisadi göstəricilərə dair son dövrlərdə aparılan statistikalar göstərir ki, İKT sahəsində inkişafın sürəti digər bütün iqtisadi sferaların birgə inkişaf sürətindən ortalama 3 dəfə artıqdır. Düşünürəm ki, bunun əsas səbəblərindən biri peyk yayım sistemlərinin sərhəd tanımaması, İKT-nin qlobal və ya beynəlxalq səviyyədə effektiv olmasıdır. İnformasiya cəmiyyətində informasiya iqtisadi resurs kimi çıxış edir. İnsanlar öz fəaliyyətində ondan daha intensiv istifadə edirlər. Bu da öz növbəsində informasiyanı olduqca geniş spektrli müxtəlif insan hüquqları münasibətlərinin mərkəzi elementlərindən birinə çevirir. Zənnimcə, İKT-nin inkişafını həm geniş fürsətlər, həm də ciddi risklər baxımından dəyərləndirməliyik.

Onun məlumat əldə etmək və ünsiyyət hüquqlarımız üzərində aşkar təsir bariz olmaqla, bir neçə digər əsas hüquq və azadlıqlarımıza nəzər salmaq istəyərdim. Məsələn, iqtisadi sferaya baxsaq,

görərik ki, avtomatlaşdırma və yeni texnologiyaların tətbiqi iqtisadi hüquqlarımızla bağlı nə qədər dəyişikliklərə səbəb olub. Yaxud insanların distant, yəni online qaydada uzaqdan təhsil almaq imkanı təhsil hüququmuzun təminatı üçün yeni imkanlar yaradıb. Mədəni həyatda iştirakçılıq hüququmuzdan danışsaq, bugünkü media və internet imkanlarının güclü təsirlərinin danılmaz dəyişikliklərə yol açdığını qəbul etməliyik. Digər tərəfdən hal-hazırda hamı üçün əlçatan olan əqli mülkiyyət məhsulları yaratmaq mümkündür. Yəni bir yazını yayımlamaq, bir bəstənin səsyazmasını etmək, film çəkmək, proqram təminatı hazırlamaq v.s. öncəki dövrlərə görə dəfələrlə az maddi vəsaitlə və daha təsirli bir şəkildə mümkündür. Bütün bunlar təkmərkəzli yox, müxtəlifliklə müşayiət olunan mədəniyyət və sənət nümunələrinin istehsalına fayda verir.

İKT-nin sosial hüquqlarımıza da önəmli dərəcədə təsir etdiyini düşünürəm. Çünki İKT fərdi səylərin sosial biliyə cəmlənməsinə imkan verir. Yəni, məsələn, YouTube, Twitter v.s. kimi platformalarda məzmun ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılır, platformalar isə onların verdiyi töhfələrin çatdırılmasını həyata keçirir. Buna paralel olaraq, bütün bu fərdi hərəkətlər yəni məlumat məzmunu yaradır. Bu isə öz növbəsində hər kəsin yararlanması üçün şəbəkə xarakterli bir baza rolunu oynayır. Məsələn, məzmun içindəki bir ifadədən sizə lazım olan başqa səhifələrə bir toxunuşla keçid etmək imkanı kimi. Deyək ki, mən bu məqalədə İKT və İnsan hüquqları mövzusunda yazarkən, mətnin içərisində həm də əqli mülkiyyət ifadəsindən istifadə edib, fikir bildirmişəm.



Bu məqalə online platformada yerləşdirildikdən sonra artıq əqli mülkiyyətlə bağlı da axtarış edən hər hansı şəxsin qarşısına çıxma bilər. Göründüyü kimi, bu olduqca geniş miqyaslı biliklər toplusu deməkdir. Tarixin hər hansı bir dövründə bir fikri, məlumatı tapmaq və mübadilə etmək bugünkü qədər sürətli olmamışdır.

Bugün internetə çıxışın olmasını hər bir fərdin fundamental insan hüquq və azadlıqlarının təminatı üçün vacib şərtlərdən biri hesab edə bilərik. Kimisə internetdən zorla kənarlaşdırmaq onu mədəniyyətdə iştirak etməkdən, fikir bildirmək və ünsiyyət üçün ən təsirli üsullardan məhrum etməklə ayırı-seçkiliyə məruz qoymağa bərabərdir. Bu da öz növbəsində dövlətlərin və təşkilatların üzərinə internetə əlçatanlığın təminatı ilə bağlı öhdəlik qoyur.

İKT-nin inkişafı, ümumilikdə informasiya cəmiyyətində internetin, xüsusən də sosial medianın yaratdığı bir sıra imkanlar öz mahiyyəti etibarilə bir çox məqamlarda insan hüquqlarının müəyyən əsas cəhətləri ilə üst-üstə düşür. Belə ki, İnsan hüquqları mahiyyəti etibarilə universaldır və ali mənəvi dəyərlərin inkişafı və qorunmasına əsaslanır. İKT isə ünsiyyət maneələrini aradan qaldırmaqla; insanlara yeni əməkdaşlıq formaları təklif etməklə; yaradıcı fəaliyyət üçün çəkilən xərcləri azaltmaqla mənəvi tərəqqiyə yol açmaq imkanına malikdir [4, səh. 55] Görülən yaradıcı iş üçün çox az xərc tələb olunması və onun xüsusən də sosial media platformaları vasitəsilə universal auditoriyaya çatma bilmək imkanı bu sahədə əvəzsiz şərait yaradır.

Bütün bu və daha öncə sadaladığım imkanlar və fürsətlərdən yararlanarkən risklərdən qorunmaq üçün ciddi maariflənməyə, eləcə də , insan hüquq və azadlıqlarının prinsiplərinə əsaslanan tənziyyət mexanizmlərinə ehtiyac var. Çünki sosial media platformaları öz hədəfləri olan qurumlardır. Bu platformaları istifadəçilərinə onların istədiklərini göstərərək özlərinə cəlb edib, burada daha çox zaman keçirmələrinə nail olmağa çalışan "tövsiyyə maşınları" adlandırardım. Nəzərə alsaq ki, sosial mediada fərdlərin hər hansı reaksiyası, şərh və ya paylaşımının öz təsir və nəticələri olur, digər tərəfdən isə heç də hər istifadəçi xoşniyyətli olmur , belə olan halda aydın-

dır ki, müəyyən məlumatların istifadəçinin öz əleyhinə istifadə olunması riski yaranır. İstifadəçilərin məxfi məlumatlarının qorunması, şəxsi toxunulmazlığının təmin edilməsi ilə bağlı ciddi problemlərə səbəb olacaq münbit zəmin yaranır.

Unutmamaq lazımdır ki, media silah kimi yox, faydalı informasiya və ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edilməlidir. Bu baxımdan, istər informasiyanın toplanması və yayımlanması ilə məşğul olan media platformalarının, istərsə də öz fərdi paylaşımı üçün məzmun hazırlayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarını bilməsi bir çox potensial problemlərdən qorunmanı təmin etmiş olar.

2010-cu ildə ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasının alt komitəsi tərəfindən keçirilən dinləmədə Kolumbiya Universitetinin Hüquq fakültəsinin professoru Eben Moqlen bildirib ki, "Facebook yarım milyard insanın gündəlik həyatı və sosial əlaqələri haqqında 20-ci əsrdə totalitar hökumətlərin izlədikləri insanlar haqqında toplaya bildiyindən daha çox məlumat saxlayır və ona nəzarət edir." Buna görə də aydın olmalıdır ki, bir insan hüququ kimi məxfilik İKT kontekstində xüsusi diqqətə layiqdir. Daha yaxşı məxfilik və məlumatların qorunması üçün strategiyalar həm texnoloji, həm də hüquqi baxımdan mümkündür [3] Texnoloji tərəfdə mümkün yanaşmalara kriptografik metodların (məsələn, rəqəmsal imzalar və şifrələmə) istifadəsi, eləcə də istifadəçi mərkəzlik konsepsiyası nəzərə alınmaqla aşağıdan yuxarı tərtib edilmiş proqram arxitekturası daxildir. Şəxsiyyət və məlumatlar üzərində bütün nəzarət fərdlərin daxilində olmalıdır. Professor Eben Moglen həyəcanlı çıxışında iddia edir ki, ABŞ-dəki 4-cü Düzəliş "buludda" deyil, daha çox insanın əsassız axtarış və ələ keçirməyə qarşı müdafiəsinin ən güclü olduğu evlərimizdə olan bir texnologiya arxitekturasını nəzərdə tutur. Müxtəlif icmalar bu cür memarlıq üzərində işləyir, məsələn: "OpenID"11 bir çox müxtəlif şirkət və təşkilatlara autentifikasiya etmək üçün istifadə oluna bilən İnternetdə vahid, istifadəçi mərkəzli şəxsiyyət yaratmaq üçün arxitektura və protokoldur [8, səh. 35] Bu texnologiya ilə hər dəfə şəxsi məlumatların ötürülməsi zamanı bir şəxs bu addımı təsdiqləmək üçün icazə verməlidir. "Məlumat Kartları" öz kompüterində "rəqəmsal pul kisə-



si”nə sahib olmaq ideyasına əsaslanır. Bu pul kəsişi rəqəmsal kartlardan ibarətdir, hər biri İnternetdə şəxsiyyətinin müəyyən bir hissəsini və ya aspektini təmsil edir. Bu kartlar, eləcə də onlardakı şəxsi məlumatlar həmişə fərdin nəzarəti altında qalır və seçmə qaydada paylaşıla bilər. “Şəxsi Məlumatlar Ekosistemi” “Şəxsi Məlumat Anbarı” texnologiyaları üzərində işləyən bir cəmiyyətdir ki, bu da fərdlərə öz şəxsi məlumatlarını bir nöqtədən onlayn rejimdə tam idarə etməyə, seçmə şəkildə açıqlamağa, eləcə dəbu şəxsi məlumatların istifadəsinə nəzarət etmək, şəxsi məlumatları yeniləmək və silmək, öz şəxsi məlumatlarını bir şirkət və ya təşkilatdan digərinə sərbəst ötürmək. Tətbiq olunan Mənbələr Müvafiq İnsan Hüquqları sənədlərində şəxsi həyatın toxunulmazlığına dair çoxsaylı istinadlara rast gəlmək olar. UDHR-in 12-ci maddəsində deyilir “Heç kəsin şəxsi həyatına, ailə həyatına, evinə və yazışmalarına özbaşına müdaxilə edilə bilməz”. “Yazışma”nı açıq şəkildə qeyd edən bu ifadə İKT kontekstində bir çox məxfilik risklərini əhatə edəcək qədər geniş olmalıdır, nəzərə alsaq ki, məsələn, E-poçt və ya sosial şəbəkə xidmətləri daxilində mesajlar da bir növ yazışmadır. ICCPR özünün 17-ci maddəsində yuxarıda qeyd olunanlara demək olar ki, ekvivalent bəyanat verir: “Heç kəs şəxsi həyatına, ailə həyatına, evinə və ya yazışmalarına özbaşına və ya qanunsuz müdaxiləyə, şərəf və nüfuzuna qanunsuz qəsdlərə məruz qala bilməz”. Eyni şəkildə, məxfilik mövzusu AİHM-in 8-ci maddəsində də əhatə olunur: “Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına, evinə və yazışmalarına hörmət etmək hüququ var”. CFREU 7-ci maddəsində əvvəlki bəyanatı daha gender baxımından neytral şəkildə təkrarlayır tərzdə: “Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına, evinə və ünsiyyətinə hörmət etmək hüququ var”. Bununla belə, CFREU hətta “şəxsi məlumatların mühafizəsi”ni açıq şəkildə qeyd etməklə və 8.1 və 8.2-ci maddələrində qeyd etməklə bir addım da irəli gedir: “Hər kəsin ona aid şəxsi məlumatların mühafizəsi hüququ var [2]. Bu cür məlumatlar müəyyən məqsədlər üçün və müvafiq şəxsin razılığı və ya qanunla müəyyən edilmiş digər qanuni əsaslar əsasında ədalətli şəkildə işlənməlidir. Hər kəsin özü haqqında toplanmış məlumatları əldə etmək və onla-

rın düzəldilməsini tələb etmək hüququ vardır” [1]

Şəxsi məlumat və məxfilik ifadə azadlığı kimi, şəxsi məlumatların və şəxsi həyatın toxunulmazlığının qorunması hüququ - özü haqqında məlumatları seçmə şəkildə gizlətmək bacarığı - köhnə və geniş anlayışdır və İKT-nin yüksəlişi ilə yeni, xüsusi aktualıq qazanmışdır. Əsas məqam ondan ibarətdir ki, İnternet və ya mobil telefonlardan istifadə edərkən, çox vaxt bizim açıq razılığımız və ya hətta məlumatımız olmadan əhəmiyyətli miqdarda şəxsi məlumatlar saxlanılır və ötürülür. Bu, heç bir digər media və ya ünsiyyət metodunda analoqu olmayan üsul və ölçüldə baş verir. İnternetdə və ya cib telefonumuzda atığımız hər addım, ekranda yazdığımız hər bir məlumat, internetdə etdiyimiz hər bir siçan klikləməklə, onlayn kimliyimizə, rəqəmsal barmaq izimizə daha çox məlumat əlavə edirik. Bu məlumatlara əsaslanaraq, fərdlərin onlayn xidmətlərdən istifadə edərkən istehsal etdikləri məlumatlardan faydalı nümunələr çıxarmağa yönəlmiş xüsusi metodlar və texnologiyalar tətbiq oluna bilər. Data mining adlanan bu proses ya fərdlərin üstünlüyü və ya zərəri üçün istifadə edilə bilər [5, səh. 25]. Müsbət tərəfi odur ki, məlumatlarımıza əsaslanan mürəkkəb proqramlaşdırma bizə istifadə etdiyimiz xidmətləri fərdiləşdirməyə, daha yaxşı ümumi onlayn təcrübə təmin etməyə və hətta Məlumatın Həddindən artıq yüklənməsinin bizə yaratdığı problemləri azaltmağa kömək edə bilər. Mənfə tərəfi odur ki, məlumatlarımıza nəzarət edən şirkətlər tərəfindən potensial sui-istifadə halları var ki, bu da hədəflənmiş reklam vasitəsi ilə məlumatlarımızın birbaşa monetizasiyasından tutmuş gördüklərimizin və etdiklərimizin şüurlu və zərərli manipulyasiyasına qədər dəyişə bilər. istehlak davranışımıza və siyasi baxışlarımıza təsir edən onlayn. Toplanan və təhlil edilən məlumatların miqdarı adətən orta fərdlərin gözlədiyindən xeyli böyükdür. İnternetdən istifadə etmək üçün öyrədildiyimiz üsula xas görünən dərk edilən azadlıq və istifadəçi mərkəzliliyi fərdlər və şirkətlər arasında məlumat üzərində nəzarətin demək olar ki, həmişə böyük bir balanssızlıq olduğunu gizlədə bilər. sonuncu. Məlumatların toplanması və məlumatların çıxarılması üçün texnologiyaların hazırlanmasında ixtisaslaşmış bütöv



bir sənaye yaranmışdır. Google, Facebook, Twitter və Youtube kimi ən böyük və populyar İnternet şirkətlərinin hamısı istifadəçiləri haqqında qiymətli məlumatların toplanması və pul qazanması müqabilində guya “pulsuz” xidmətlər təklif etmək ideyasına əsaslanır.

Hər kəsin özü haqqında toplanmış məlumatlara giriş hüququ var və ya “onların düzəldilməsinə nail olmaq”. Bir çox ştatlarda şəxsi məlumatlar və məxfilik mövzularını əhatə edən qanunlar var. Həmçinin, bəzi regional təşkilatlar müvafiq qanunvericilik və ya təlimatlar təqdim edirlər [6, səh. 24]. Nümunələr daxildir: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) məxfiliyin qorunması və şəxsi məlumatların transsərhəd axınlarını tənzimləyən Təlimatlara dair Şümanın Təvsiyələri Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (APEC) Məxfilik Çərçivəsi Avropa Birliyinin Məlumatların Qorunması Direktivi (Direktiv 95/46/EC). Amerika Birləşmiş Ştatları Federal Ticarət Komissiyasının (FTC) Ədalətli Məlumat Təcrübəsi Prinsipləri Əksər milli və ya regional yanaşmaların ümumi olduğu əsas tələblər toplanmış şəxsi məlumatların kifayət qədər təhlükəsiz və qorunmalı olması, müəyyən məqsəd üçün müvafiq olan məlumatların yalnız minimal miqdarının toplanması, fərdi məlumatların

yalnız toplanması, fərdin açıq-aydın biliyi və razılığı ilə istifadə və təqdim edilməsi və fərdlərin yanlış olan məlumatları tamamlamaq, düzəltmək və ya silmək yolları da daxil olmaqla, onlar haqqında toplanmış şəxsi məlumatlara çıxışı olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni və tarixi fərqlərə görə məxfilik qanunvericiliyi bəzən ölkələr arasında “uyğun” olmur və bu, beynəlxalq ticarətə mane ola bilər [7, səh. 15]. Məsələn, Avropa Birliyinin Məlumatların Qorunması Direktivi (Direktiv 95/46/EC) ABŞ kimi çox ciddi Avropa standartlarına cavab verməyən ölkələrə şəxsi məlumatların ötürülməsini qadağan edir. Bu cür fərqləri aradan qaldırmaq üçün ABŞ-AB Safe Harbor proqramı kimi çərçivələr həyata keçirilə bilər. İKT kontekstində çıxarılan bu həssas mövzuların gələcək müalicəsi üçün standart ola biləcək son milli təşəbbüslərdən biri ABŞ senatorları Con Makkeyn və Con Kerri tərəfindən “onlayn məxfilik hüquqları haqqında qanun layihəsi” yaratmaq üçün təklif olunan qanun layihəsini yaymaqda olan təklifdir. Qanun layihəsi şirkətlərdən onun haqqında məlumatları kənar şəxslərlə paylaşmaq üçün şəxsdən icazə istəməyi tələb edəcək [9, səh 12]. Bu, insanlara şirkətlərin onlar haqqında topladığı məlumatları görmək hüququ verəcəkdir.

### İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
2. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu;
4. İnformasiya hüququ. Əmir Əliyev, Gülnaz Rzayeva, Bəhrüz Məhərrəmov, Şahin Məmmədrzalı, Aytəkin İbrahimova;
5. Hüquq və Süni İntellekt. Bart Custers, Eduard Fosch-Villaronga;
6. Məlumatdan başqa. AI-də İnsan Hüquqları, Etik və Sosial Təsirin Qiymətləndirilməsi. Alessandro Mantelero;
7. Dünyada Məlumatların Mühafizəsi. Elif Kiesow Cortez;
8. İnformasiya hüququ. Charles Oppenheim, Adrienne Muir, Naomi Korn;
9. İnformasiya texnologiyalarında hüquqi məsələlər. Thomson Reuters.

**Зюмрюд Ализаде****Важность защиты прав человека в информационном обществе**

Статья посвящена состоянию прав человека в современном информационном обществе. Были затронуты возможности и проблемы, вызванные широким использованием ИКТ в сфере прав человека. Был рассмотрен вопрос конфиденциальности персональных данных, а также попытались осветить отдельные моменты, связанные с международным и местным опытом.

**Zumrud Alizadeh****The importance of human rights protection in the information society**

The article is dedicated to the state of human rights in the modern information society. Opportunities and problems caused by the wide use of ICT in the field of Human rights were touched upon. The issue of privacy of personal data was considered, and certain points related to international and local experience were tried to be highlighted.